

Gdańsk 26.06.2023

Dr hab. Agnieszka Nowak-Łojewska, prof. AMW

Katedra Studiów Edukacyjnych

Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych

Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni

Recenzja rozprawy doktorskiej
zatytułowanej *Znaczenia nadawane przez pierwszoklasistów doświadczaniu wstydu*
w sytuacjach szkolnych
przygotowanej przez mgr Sandrę Makowską pod kierunkiem naukowym
prof. dr hab. Marii Groenwald

Podjęta w dysertacji **tematyka** wpisuje się w szeroko rozumianą edukację społeczną dzieci. Jest jednak zdecydowanie głębiej i wnikliwiej ujęta niż tylko w kategorii analizy emocji wstydu. Odnosi się do mocno zaniedbanych w edukacji kompetencji kluczowych, a szczególnie kompetencji społecznych (osobowych, interpersonalnych)¹ tak ważnych dla prawidłowego rozwoju psychofizycznego jednostki, nabywania umiejętności związanych z dobrem osobowym i społecznym, w tym samokontroli, samoregulacji, kształtowania obrazu siebie, budowania relacji.

Temat pracy jest więc bardzo interesujący, a jego ujęcie z perspektywy doświadczania wstydu przez dzieci rozpoczynające szkolną edukację i opisywania przez nie powodów zawstydzenia, strategii radzenia sobie ze wstydem, czy analizy sytuacji wstydogennych odsłania **nowe, nie eksplorowane** dotychczas obszary badań. Z uwagi na potrzebę zrównoważonego i holistycznego rozwoju jednostek uważam, że to **bardzo ważny wątek badawczy i praktyczny**, który w trosce o dobrostan życia każdej jednostki powinien być świadomie uwzględniany w procesie edukacji i wychowania. Co więcej, praca mgr Sandry Makowskiej wnosi kolejne ważne aspekty. Nie tylko ukazuje rozumienie wstydu przez dzieci, ale również jak on oddziałuje na ich funkcjonowanie poznawcze, emocjonalne i społeczne, a

---

¹ Zalecenia Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie. Dzienniki Urzędowy Unii Europejskiej 2006/962/WE.

dalej ich adaptację lub dezadaptację do warunków szkolnych. Większość dotychczasowych opracowań dotyczy raczej wstydu szeroko pojmowanego (s. 7), dość ogólnie charakteryzowanego (typy, rodzaje), tymczasem zdaniem Autorki dysertacji, wymaga pilnego empirycznego rozpoznania oraz pedagogicznego rozważenia. Jak pisze Doktorantka *trzeba zwrócić uwagę zarówno nauczycieli, jak i rodziców dzieci podejmujących naukę w szkole, nie tylko na zjawisko doświadczania wstydu przez dziecko, ale też na niewielkie zasoby umiejętności i strategii przystosowawczych, jakim ono dysponuje w momencie rozpoczęcia procesu edukacji szkolnej* (s. 8), co w swojej pracy robi.

Dodatkowym walorem pracy jest jej **interdyscyplinarny charakter**, który wynika z konieczności prowadzenia badań na styku pedagogiki (kontekst szkolny, wychowanie, nauczanie, ocenianie, procesy selekcyjne), socjologii (wymiar interpersonalnych relacji i ich znaczenie dla doświadczanego wstydu) i psychologii (przeżycia emocjonalne, indywidualne konsekwencje wstydu). Takie stały się możliwe przez wspólny obszar problemowy i prowadzenie badań na styku dyscyplin.

Struktura pracy

Praca składa się z części teoretycznej i badawczej, które są proporcjonalne i spójne. Całość domyka zakończenie podsumowujące poczynania badawcze mgr Sandry Makowskiej oraz sugerujące drobne modyfikacje (np. opracowanie kwestionariusza umożliwiającego pozyskanie informacji od dziecka wycofanego, nieśmiałego). Dalej znajduje się bardzo bogata bibliografia (ponad 300 pozycji: książek i artykułów) obejmująca publikacje zarówno polskie, jak i zagraniczne, co świadczy o zgłębieniu tematu i wielokierunkowym/interdyscyplinarnym podejściu. Uzupełnieniem pracy są załączniki. Zawierają one zestaw obrazków inspirujących rozmowy z dziećmi, fragmenty z transkrypcji wywiadów oraz fragment tabeli ilustrującej wstępną analizę wywiadów.

W dalszej części recenzji odwołam się do analizy poszczególnych jej komponentów.

Cześć teoretyczna składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy poświęcony jest szkolnej codzienności ucznia, jego funkcjonowaniu w różnych rolach oraz szkolnym rytuałom, w których emocje odgrywają istotną rolę. Drugi rozdział szczegółowo odnosi się do emocji wstydu. Ta przeanalizowana jest pod względem strukturalnym (składowe wstydu, oznaki zewnętrzne wstydu) oraz w świetle różnych teorii (psychologicznych, socjologicznych) i

koncepcji interakcjonistyczno-psychoanalitycznych. Trzeci rozdział dotyczy perspektywy rozwojowej dziecka rozpoczynającego edukację w szkole w tym szczególnie regulacji emocji i opisu czynników determinujących emocję wstydu. **Bardzo cenny** w mojej ocenie jest w tej części podrozdział **3.3. Strategie obrony przed wstydem**. To zagadnienie słabo jest opisane w literaturze, a jeszcze słabiej realizowane w praktyce. Tymczasem Autorka pochyliła się nad nim, tłumaczy, opisuje strategie działania i obrony dla budowania umiejętności świadomego doświadczania emocji, zdolność do przewidywania i opisywania stanu emocjonalnego oraz pozwalającą na zastosowanie odpowiedniej strategii. Tu za Donaldem L. Nathansonem opisuje strategię wycofywania się, unikania wstydu, atakowania, radzenia sobie z gniewem. To wartościowy fragment pracy pokazujący umiejętność analizy literatury, korzystania z dorobku badaczy i samodzielnego formułowania myśli.

Koncepcja badań własnych

Ustalenia metodologiczne lokują pracę w **podejściu jakościowym** z wykorzystaniem paradygmatu interpretatywnego, a dalej fenomenograficznego podejścia. Z perspektywy przedmiotu badań, którym jest doświadczanie wstydu w sytuacji rozpoczęcia edukacji w szkole (sposoby doświadczania wstydu, powody zawstydzenia, sposoby zawstydzania przez nauczycieli, rodziców, rówieśników, strategie radzenia sobie z poczuciem wstydu) to dobre ujęcie. Odnosząc się jednak do zastosowanej w pracy fenomenografii warto doprecyzować jej ujęcie: czy jest ona traktowana jako strategia, perspektywa, metoda czy analiza, bo to jednoznacznie z treści tekstu na poziomej koncepcji badań, nie wynikało. Nie traktuję tego jako zarzutu, ale w odpowiedzi na recenzję poprosiłabym o takie uporządkowanie i wyjaśnienie.

Cel badań ogniskuje wokół odczytywania dziecięcych znaczeń wstydu, sposobów doświadczania wstydu i radzenia sobie ze wstydem. W kilku miejscach pracy jest on różnie formułowany, ale zwykle spójnie i adekwatnie do tematu. **Problemy badawcze** podzielone są na: **główne** (Jakie znaczenia są nadawane przez pierwszoklasistów emocji wstydu w procesie ich adaptacji szkolnej?) i **szczegółowe** uwzględniające elementy strukturalne przedmiotu badań: (1. W których sytuacjach edukacyjnych pierwszoklasiści doświadczają wstydu i jakie nadają im znaczenia? 2. Jak dzieci rozpoczynające naukę w szkole doświadczają wstydu i jakie zdarzenia go potęgują? 3. Jak dzieci rozpoczynające naukę w szkole radzą sobie z poczuciem wstydu? Jakie strategie stosują pierwszoklasiści w celu przeciwdziałania pojawienia się emocji

wstydu? Jakie strategie obronne obierają pierwszoklasiści w sytuacji doświadczenia poczucia wstydu?).

Tak postawione pytania są poprawne i wskazują na ciekawe obszary badawcze, w takiej perspektywie jeszcze nie ujmowane.

Próba badawcza jest dobrze opisana. Obejmuje 114 osób podzielonych na 23 grupy fokusowe, z myślą o przeprowadzeniu fenomenograficznych wywiadów fokusowych. To dobre podejście z racji, że uczestnikami badań są dzieci wczesnoszkolne i wymagają odpowiednich warunków do prowadzenia z nimi rozmów. Decyzja podjęcia wywiadów fokusowych jako techniki badań jest dobrze opisana z wyeksponowaniem zalet i wad. Ta wzmocniona została technikę obrazkową przedstawiającą sytuacje mogące potencjalnie wywołać wstyd. Użycie obrazu stanowiło punkt wyjścia do rozmowy i procesu poznawczego, poznania indywidualnych doświadczeń osób badanych oraz strategii, jakimi się posługują, aby zapobiec negatywnym skutkom doświadczanego wstydu. Narzędziami badawczymi są oryginalne, specjalnie przygotowane obrazki inspirujące dzieci do rozmowy i dyspozycje do wywiadu. Te obejmują 6 pytań:

1. Co to jest wstyd? 2. Kiedy można czuć się zawstydzonym? 3. Po czym można rozpoznać, że ktoś się wstydzi? 4. Jak się zachowuje osoba doświadczająca wstydu? 5. Co robią w tej sytuacji inne osoby? 6. Jak długo można odczuwać wstyd?

Co się tyczy powyższych pytań, nieco bym je zmodyfikowała, przekształcając te, które dotyczą definiowania pojęć (np. Co to jest wstyd?) na pytania operacyjne. Owszem takie występowały, np. pytanie nr 3: Po czym można rozpoznać, że ktoś się wstydzi?, ale mogło być ich więcej np. Co robi osoba, która się wstydzi? lub łącząc je z ilustracjami szukać osób, które się wstydzą i uzasadniać swoje wybory.

Za bardzo pozytywne uważam uwzględnienie **3 faz prowadzenia badań** z wyodrębnieniem badań pilotażowych, właściwych i uzupełniających, co wskazuje jak intensywnie badaczka starała się udoskonalić badania i dostosować je do potrzeb i możliwości dzieci wczesnoszkolnych. Jednocześnie nasuwa mi się refleksja, że taki sposób prowadzenia badań, aktywnie angażujących dzieci przez rozmowy z nimi, odwoływanie się do obrazów, wpisuje się w strategię badań partycypacyjnych (z udziałem dzieci) i w przyszłości mógłby być zastosowany z myślą podejmowania kolejnych badań.

Analiza wyników badań

Analiza wyników badań jest **fenomenograficzną analizą danych** – w tym miejscu warto wskazać różnicę pomiędzy wspomnianą w koncepcji badań fenomenografią a fenomenograficzną analizą danych. Jak pisze mgr Sandra Makowska **fenomenograficzną analizą danych** umożliwiła jej wyłonienie pięciu głównych kategorii opisu: 1. Sytuacje generujące doświadczenie wstydu u dzieci; 2. Reakcja dziecka na doświadczania wstydu; 3. Reakcja innych na doświadczenie wstydu przez dziecko; 4. Strategie radzenia sobie ze wstydem przez dzieci; 5. Czas doświadczania wewnętrznego poczucia wstydu u dzieci.

Wyłonione kategorie wydają się być ciekawe i nawiązywać do sformułowanych celów i problemów badawczych, a ich prezentacja połączona z wypowiedziami dzieci, ich narracjami wiele wnosi do badań na dziecięcym wstydem i strategiami radzenia sobie z nim.

Kategorie opisu są rzetelnie scharakteryzowane i wielowymiarowo zaprezentowane z uwzględnieniem podkategorii. Te odsłaniają ważne dla szkolnej praktyki obszary zmian, potrzebę zrównoważonego rozwoju dzieci, troskę o ich dobrostan i konieczność rozwijania kompetencji miękkich nauczycieli (inteligencji personalnych: intra- i interpersonalnych). Pokazują również ogromne pole do działań pedagogicznych i zmian w obszarze edukacji społecznej i emocjonalnej dzieci, tak bardzo od lat zaniedbanej w polskim systemie. Poniżej przywołuję te kategorie z podkreśleniem tego, co nowego i wartościowego badania mgr Sandry Makowskiej wnoszą do teorii i praktyki edukacyjnej.

Pierwsza grupa kategorii opisu - sytuacje generujące doświadczenie wstydu u dzieci: zainicjowane przez dziecko/zainicjowane przez innych. Odsłaniają ogrom momentów i sytuacji, kiedy z jakiegoś powodu lub przez coś/kogoś dziecko się wstydzi. Jest ich niewiarygodnie wiele: złe zachowanie wśród innych, obrażanie, wyzywanie, występy przed innymi, publiczne czytanie, gorszy ubiór czy wygląd, itd. Osoby pracujące z dziećmi (nauczyciele, opiekunowie), ale również rodzice powinni być tego świadomi, a badania mgr Sandry Makowskiej to wyraźnie eksponują.

Druga grupa kategorii opisu: sposoby doświadczania wstydu przez dziecko: emocje, myśli, sygnały płynące z ciała. Ta kategoria opisu unaocznia zróżnicowane formy doświadczania wstydu przez dzieci. W grupie emocji są to np. strach, złość, smutek, zdenerwowanie czy zakłopotanie. W obszarze myśli są to: poczucie nieprzygotowania, niespełnienia wymagań, rozczarowania kogoś, braku wiary w siebie, myślenie o sobie jako słabym, głupim,

nie lubianym, narażonym na wyśmianie, złą szkołą ocenę czy odbiór rówieśniczy, poczucie bezradności. W obszarze sygnałów płynących z ciała są to: ból, rumieńce, spuszczone głowa.

Każde z nich powinno ukierunkowywać uwagę nauczyciela, który świadomy tego ma możliwość pomagać dzieciom w przezwyciężaniu takich sytuacji, aby w przyszłości te bolesne doznania nie deformowały ich osobowości.

Trzecia grupa kategorii opisu: Reakcja innych na doświadczenie wstydu przez dzieci: niewspieranie przez innych, wspomaganie przez innych, cieszenie się, że nie są na jego miejscu. W tym obszarze badania mgr Sandry Makowskiej pokazują całą gamę zachowań od piętnowania, okazywania wyższości, wyśmiewania, gdy jest się w nowej sytuacji czy popełni błąd przez działania wspierające lub unikowe. Ta kategoria opisu pokazuje, w jak wielu sytuacjach dzieci doświadczają poniżania, są szykanowane, zamiast wykorzystywać je jako okazje do kształtowania kompetencji społecznych.

Czwarta grupa kategorii opisu: Strategie radzenia sobie ze wstydem obierane przez dzieci: zapobieganie, obcowanie ze wstydem. Ujawnia ona wiele nieaprobowanych przez nauczycieli zachowań uczniów od: absencji, przez agresję po maskowanie się w różnych formach (klasowy błazen, klaun). Ich świadomość może pomóc nauczycielom w pracy z dziećmi, a dzieciom w radzeniu sobie z tymi sytuacjami i przezwyciężaniu ich, odzyskiwania poczucia własnej wartości.

Piąta grupa kategorii opisu: Czas trwania wewnętrznego (przeżycia) poczucia wstydu: przechowywanie w pamięci wydarzenia, ignorowanie, który generuje wciąż żywe w pamięci badanych uczniów myśli, doznania, a także przeżycia związane z konkretną sytuacją wywołującą wstyd, te natomiast deformują ich myślenie.

Prezentację kategorii opisu kończy **interpretacja materiału badawczego** połączona z dobrą analizą literatury i własnymi spostrzeżeniami. Potwierdza ona umiejętności Doktorantki jako refleksyjnej badaczki dostrzegającej głębię problemów i trudności z jakimi borykają się dzieci doświadczające wstydu. Jak pisze *doświadczenia dziecka doznającego wstydu są bolesne i trudne, co przekłada się na jego funkcjonowanie w społeczeństwie i wśród rówieśników, dotyczy fundamentalnego poczucia „ja” siedmiolatka, który myśli, że jest beznadziejny, że jest do niczego, można powiedzieć, że jest do dupy* (s. 328). Na uwagę zasługuje fakt, że prezentowane w doktoracie badania ujawniają potrzebę poszerzenia kompetencji nauczycieli o wiedzę na temat roli wstydu w rozwoju poznawczym dziecka, uwrażliwienie ich na tę emocję i uświadomienie jak ważne dla ich profesjonalizmu jest nieustanne modyfikowanie warsztatu

pracy z uczniem wczesnej edukacji; w tym przypadku uwzględnienie w nim doświadczanego przez dziecko wstydu (s. 335).

Zaprezentowane w pracy badania ukazują wstyd jako emocję wpływającą na funkcjonowanie jednostki, jej poczucie własnej wartości, jak również przekładającą się na relacje interpersonalne, co w przypadku uczniów klasy pierwszej szkoły podstawowej ma fundamentalne znaczenie, gdyż start szkolny wiąże się z koniecznością przyjęcia nowej roli społecznej. To wyjątkowo cenne refleksje, które wprowadzone w praktykę mogą zaowocować lepszym sposobem funkcjonowania dzieci jako uczniów, a później w dorosłym życiu jako osób zaradnych poznawczo, społecznie i emocjonalnie.

Konkluzje

Podsumowując, recenzowana praca spełnia wymagania rozprawy doktorskiej. Sandra Makowska jako badaczka prezentuje się bardzo obiecująco. Jest przygotowana w obszarze teorii oraz praktyki badawczej. Ma dużą wiedzę pogłębioną analizą bardzo bogatej literatury oraz predyspozycje do kontynuowania podjętego tematu w kierunku poszukiwania rozwiązań wspierających uczniów i nauczycieli. To bardzo cenne, gdy poczynione badania przekładają się na praktykę szkolną i wskazują na potrzebę rozwijania kompetencji społecznych, radzenia sobie ze stresem, budowania relacji i lepszego obrazu siebie.

W mojej ocenie praca stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, a sposób jej zaprezentowania potwierdza fakt samodzielnego ich poprowadzenia. Stawiam więc wniosek o dopuszczenie mgr Sandry Makowskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego i publicznej obrony zawartych w niej tez.